

ישראל אלדד

סיפור הבריאה והפילוסופיה הקיומית

תדפיס מתוך

דרכים לאמונה ביהדות

משרד החינוך והתרבות

המחלקה לתרבות תורנית

ירושלים, תשמ"א

סיפור הבריאה והפילוסופיה הקיומית

לכאורה, יסתרו דברי במקצת את הדעה הגורסת כי התפישה החילונית מעמידה את האדם במרכז הקיום, בעוד שהתפישה האמונתית טוענת שאלוהים, הוא הנמצא במרכז. בכוונתי להציג ביע על הקשר שבין סיפור הבריאה המקראי לבין הפילוסופיה הקיומית של ימינו, זו האקזיסטנציאליסטית, וכחוליה מקשרת ביניהם ישמש האדם.

הניסיון למצוא קשרים בין השקפת העולם המקראית, הייחודית, לבין התורות הפילוסופיות הלא-יהודיות אינו אופייני רק לתקופתנו. ראשיתו של ניסיון זה חלה עם בואה של אמונת ישראל במגע עם התרבויות שסבבו אותה. בדרך הטבע, כל מגע של היהדות עם תרבויות גדולות אלה יצר מבוכה בעקבותיו. אם צריך היה הרמב"ם לחבר את ספר 'מורה נבוכים', מן-הסתם היו כאלה שניקקו לספר כזה. לכאורה נראים דווקא ימינו כימי מבוכה והתפרקות; אך מסתבר כי כבר היו דברים מעולם. אפשר שכבר עם בריאת העולם נוצרה גם המבוכה. חושך ותוהו-ובוהו שררו בעולם לפני הבריאה, והנה נברא האור; אך בשום מקום לא נאמר שהחושך נעלם מן העולם לאחר בריאת האור; הוא הוכנס למשטר של הלילה, וגם התוהו-ובוהו שרד בעולם. הבריאה השתלטה — וכך אף האדם — במקצת על התוהו, אך הוא נשאר קיים ביסודו ומזמן לזמן הוא פורץ בצורות שונות. גם הפילוסופיה וגם האמונה הן דרכים להשתלטות על התוהו-ובוהו, זה שבתחום התחושות ובמישור של תפישת-העולם.

ראשון הפילוסופים שניסה לגשר בין הפילוסופיה היוונית — שרווחה אז בעולם — לבין אמונת ישראל, היה פילון האלכסנדרוני; אחריו עשה זאת הרמב"ם, ובעת-החדשה — מנדלסון והרמן כהן. כל אימת שהיהדות חדרה לעולם התרבותי הרחב,

הכללי, נעשה ניסיון לגשר בין שני העולמות. המקרא והאמונה המונותאיסטית אינם תלושים מן העולם שמסביבם; לא רק מבקרי המקרא, אלא אף כל חוקריו יודעים בדיוק מה הם הקשרים שבין 'שבת' שבמקרא לבין 'שבתו' הבבלית, למשל, או בין סיפור המבול שבמקרא לבין סיפור גילגמש; וישנן דוגמאות נוספות. אלא שלא הנושא הסיפורי הוא שמענייננו, אלא מה שבין המקרא והאמונה המקראית לבין התורות הפילוסופיות הרווחות בעולם.

בין המונותאיזם לאמונות האלילים, שרווחו סביבו בעת העתיקה, היתה פעורה תהום עמוקה ועקרונית, פער שעליו היו מבוססים הביטחון העצמי של נביאינו והבז שרחשו לאלילות. אלא שזו היתה התרבות שהתקיימה סביבם — תרבות בבל, מצרים, אשור; כלום ניתן היה לשלב את האמונה באחדות אל-הים עם המציאות החומרית שרווחה מסביב? עניין זה מרבה קסוטו להדגים כשהוא מדבר על השבת. אכן היה זה 'שבתו' שחל כל 14 יום; אך מה רב ההבדל שבינו לבין השבת של ישראל? הוא הדין לגבי הפער שבין סיפור גילגמש לסיפור נוח שבמקרא: נוח איש צדיק היה, והמבול לא היה מאורע מקרי. רעיון מוסרי מובהק מונח ביסוד הסיפור המקראי, והוא — שהרכיב עצמו והשתלט על החומר האלילי הגולמי.

זה באשר לאלמנט הסיפורי; שונים הדברים כשמדובר בנסיונות לגשר בין המחשבה המקראית לבין התורות הפילוסופיות שרווחו לאחריה. כאן קרה דבר כמעט הפוך: בתחום זה נעשו, לעיתים, נסיונות להגמיש דווקא את האמונה המונותאיסטית האחדותית בכיוון התורות הפילוסופיות האחרות, אם היו אלה התורות היווניות — מאפלטון דרך אריסטו — שבתפישתו של הרמב"ם, ואם היה זה אותו אקזיסטנציאליזם של ימינו.

נעבור עתה לתרכובת האפשרית, זו שבין הפילוסופיה האקזיסטנציאליסטית, הרווחת בימינו, לבין הסיפורים הראשונים שבמקרא — ובכלל זה: סיפור הבריאה — העומדים במרכז ההשקפה היהודית.

יש לזכור בכל עת הדיון, כי הפילוסופיה האקזיסטנציאליסטית היא אתאיסטית בעיקרה. האקזיסטנציאליזם הוא מושג

ואיננו שיטה. כמוהו כאופי, יותר מאשר שיטה מבוססת. אדרבא, הוא יוצא נגד שיטות פילוסופיות שונות. (אגב, לא אכנס להבדלים הקיימים בתוך האקזיסטנציאליזם — אלה שבין קירקגור להיידיגר או בין סארטר לקאמי — אלא אדון בדברים המשותפים לכולם.)

הדבר הראשון השייך לענייננו — אף-כי אינו מיוחד לאקזיסטנציאליזם, למרות העובדה שהוא עומד במרכזו — הוא תפישתו-אימרתו של היידיגר, **שהלוגיקה אינה דרך המחשבה הבלעדית**. די לנו באימרה זו, במפתח זה, כדי להבין שלפנינו גשר בין הפילוסופיה האולטרא-מודרנית לבין אמונת-ישראל. כשאני אומר: "אמונה", "התגלות" או "נבואה" — פירוש הדבר, שדרך הכרת העולם והכרת האמת אינה עוברת בהכרח דרך הלוגיקה, דרך השכל. אנו מודעים לנסיונו הגדול ביותר של הרמב"ם להוכיח שהנבואה ואמונת ישראל אכן ניתנות להוכחה וניתן להגיע אליהן בדרך השכל. זאת עשה הרמב"ם מתוך ניסיון להרכיב — לשלב — את אמונת היהדות עם דעותיו של אריסטו. אין זה מקרה שחכמי ישראל, שבאותה תקופה, חששו מניסיון זה והטילו חרם על כתביו; לא על בעל "היד החזקה" אלא על בעל 'מורה נבוכים'. הם עשו זאת, מכיוון שהטענה שאפשר להגיע לעקרונות היהדות דרך הלוגיקה בלבד — נראתה להם מסוכנת. אבל אין ספק, שאם תורה פילוסופית מודרנית, כזו שעברה את הרציונליזם, את הביקורת של השכל והתבונה, ואת הניסויים המדעיים — אם היא מגיעה לתפישת הגורסת שהלוגיקה איננה כלי יחיד להכרת האמת והעולם, וישנם כלים אחרים, די בכך כדי למצוא פה נקודה של מגע; ומכאן נובע, שאיש אמונה מובהק רשאי לקרוא ללא חשש את חיבוריהם של היידיגר או אחרים, זאת בודעו כי נותר פתח לתפישת האמונה בדרך שאינה לוגית. עניין שני. יש לזכור כי האקזיסטנציאליזם צמח — בין היתר — מתוך עמדה אופוזיציונית, מתוך התנגדות קיצונית לשיטות הפילוסופיות הגדולות — במיוחד אלה שרווחו בגרמניה, אך גם במקומות אחרים — ובכלל זה, התנגדות לשפינוזה (שלנו או "שלנו").

במה היה עיקר עיסוקה של הפילוסופיה מאז ומקדם? — העולם מה הוא; בירור מהותו של העולם. הפילוסופיה האק-

זיסטנציאליסטית, לעומת זאת, טוענת כי מרוב עיון בשאלת העולם בכללו, נשכח האדם הקונקרטי, זה שדווקא צריך לעניין אותנו ולעמוד במרכזה של כל חגות. 'מה הם החיים' — פירושו לשיטתם — 'מה הוא האדם', 'מה היא מהותו' ? זוהי נקודת המוקד של כל הפילוסופיה האקזיסטנציאליסטית: להתחיל ולסיים — באדם ! והכוונה לאדם המוחשי, היום-יומי ; לא לזה המופשט, שבו עסקו תורות פילוסופיות רבות.

מתוך כך אף מתברר, שמעולם לא היתה שיטה פילוסופית, שהיו בינה לבין הספרות כל כך הרבה נקודות מגע, כמו השיטה הזו. קאנט לא היה סופר, אבל קירקגור וניטשה הם סופרים גדולים ; ולפילוסופיה האקזיסטנציאליסטית עמדו סארטר וקאמי. פירוש הדבר, שפילוסופיה זו, במיוחד, איפשרה עיסוק באדם הקונקרטי וראתה בו נקודת מוצא. עניין זה משמש גשר יציב ובטוח בין פילוסופיה זו לבין התפישה המקראית. לעניות דעתי, במרכז הסיפור המקראי על בריאת העולם עומד דווקא סיפור בריאת האדם. לא ארחיק לכת כליבוביץ' ולא אטען כי המקרא אינו פילוסופיה ואף לא היסטוריה, לא מוסר ולא אתיקה ; אבל ברור שכל סיפור בריאת-העולם איננו עניין לקוס-מולוגיה, כִּי־אם הוא בא לספר לנו כיצד נברא האדם. מתוך הסיפור המקראי עצמו עולה כי כל התיאור שואף ומכוון אל היום הששי, אל תיאור בריאת האדם ; כי זה העיקר.

זוהי נקודה המקרבת את הפילוסופיה האקזיסטנציאליסטית אל התפישה המקראית. לא ידיעה עיונית של העולם ; התורה אינה מישנה פילוסופית, אלא תורת-חיים שימושית. חכמינו ביטאו זאת בדרך מדרשית — ואף גראפית — יפה. מדוע נברא העולם באות 'בית', שאלו ; והשיבו : 'בית' זו סגורה היא משלושה צדדים. כלומר : אתה, האדם, אל תסתכל לאחור או לצדדים, אלא הבט לפניך וראה לאן אתה הולך. זו התכלית — ראה לאן אתה הולך ואל תדרוש בנפלא ממך.

כשבאה האות 'אלף' בטרוניה : מדוע לא נברא העולם בה, נאמר לה כי עשרת הדיברות פותחות בה, ב'אלף' ; והרי כל העולם לא נברא אלא בשביל עשרת הדיברות, כלומר, בשביל הוראת דרכי החיים. בעשרת הדיברות אין השקפה פילוסופית, אין השקפה קוסמוגונית — תיאור העולם — אלא הוראות חד-

משמעויות: זה עשה; זה אל תעשה! צו לאדם, משמע — האדם הוא שמצוי במרכז הדברים, וכך אף מעיד פרק ח' בתהלים, שהוא, כידוע, המשלים את סיפור בראשית: "ותחסרהו מעט מאלהים, כל שת תחת רגליו". דהיינו, האדם הוא מרכזה של הבריאה.

טועה, לדעתי, הרבי מלובביץ', כשהוא עוסק בשאלת גילו של העולם וטוען כי הוא בן 5740 שנה, פשוטו כמשמעו. לדעתי, אין שאלת גילו של העולם מהווה את עיקרה של תורת ישראל ואמונתו. כלום זה העיקר? ואם ניווכח מחר — ויש לכך מספיק הוכחות — כי כדור הארץ סובב סביב השמש, האם בכך נפגמת אמונת ישראל בבריאת העולם? לא, אין זה העיקר. ארחיק לכת ואומר, כי היסוד המרכזי בסיפור הבריאה הוא, לדעתי, עובדת בריאת האדם בצלם אלוהים. ואין צריך לומר שצלם אלוהים אינו צלם גשמי, וכל מה שאנו למדים מתוך הסיפור על מהות אלוהים הוא, שהוא בורא, יוצר; וזה צלמו הנודע לנו.

היו — ועדיין קיימות — מיני שיטות שניסו לקרוע מעל האדם את צלם האלוהים. החל בכך הדרויניזם, שטען כי מוצא האדם מן הקוף וכלל לא היתה בריאת אדם, כזו המתוארת במקרא; או תפישת המטריאליזם ההיסטורי, לפיה ההתנהגות האנושית אינה אלא תוצר של יחסי ייצור; או תורתו של פרויד, אבי הפסיכואנליזה, הטוענת שאין די במה שאנו יודעים על האדם כפי שהוא נראה, אלא קיימים עמוק בתוכו תהומות של יצרים קדומים ומשונים; — כל אלה ודאי אינם מקרבים אותו לדימוי שלנו, של אדם הנברא בצלם אלוהים.

כל התאוריות האלה, הבאות להשפיל את האדם או להקטינו ולהסיר ממנו את צלם אלוהים, באיזה יחס הן עומדות כלפי התפישה המקראית?

ארחיק לכת בעניין מוצא האדם ואומר: נניח שאכן מוצא מן הקוף; האם הנחה זו מחייבת אותו לטפס עדיין על עצים? הרי הגיע רגע מסוים, שבו הפך האדם למה שהוא כיום — בעל רצון, בעל דעת ובעל יכולת בחירה. אף אם קיימים בו תחומות נפש אפלים, תסביכים ויצרים למיניהם — האם אין מצווה אדם זה, שנברא בצלם אלוהים, להגדיל את האור שבתוכו, להגביר

את כוח הבחירה שנתברך בו? ! בהפעלת שיקול דעת, בהתגברות על דחפים ויצרים — נבדל האדם מכל יציר טבע אחר, והוא האחד והיחיד המסוגל לעשות זאת. הוא העומד במרכז הבריאה; הן לפי התפישה המקראית, הן לפי הפילוסופיה האקזיסטנציאליסטית.

ונקודת מגע שלישית ביניהן. אמרנו: אין הלוגיקה כלי ההכרה הבלעדי; אמרנו: מוחשיותו של האדם היא המעניינת את הפילוסופיה האקזיסטנציאליסטית וכן את סיפור הבריאה. הנקודה השלישית היא — בעיית הרע והחטא בעולם.

הפילוסופיה האקזיסטנציאליסטית ידועה בהשקפתה הפסימית על החיים; מכיוון שהיא עוסקת באדם ולא באלוהים, ממילא חייבת היא להיות פסימית. שפינוזה הוא מאוד אופטימי מכיוון שהוא טוען: אלוהים הוא הטבע, ובטבע שולטת הרמוניה נפלאה. אבל כשאתה מגיע אל האדם, נפגמת ההרמוניה הזו. אין בעולם יצור החוטא, פרט לאדם. אף החיה המטורפת אינה חוטאת. כל עניין החטא אינו חל אלא על האדם, וממילא אין בטבע כולו תודעה של אשמה. תודעה זו מצויה הרבה דווקא אצל האדם. עוסק בה האקזיסטנציאליזם, אבל מקורה בסיפור הבריאה: החטא הקדמון והגירוש מגן-עדן!

אפשר לומר בדרך פרדוקסאלית כי יתרון האדם על הבהמה הוא בחטא. האדם חוטא מכוח הבחירה שניתן בו. אף יצור בטבע — חי או צומח — אינו מסוגל לבחור. לאדם ניתנה בחירה, וזו היא מבחנו. היכולת לבחור משמעה: נשיאה באחריות. אחריות זו היא מסימניה היכר המובהקים של האקזיסטנציאליזם: האדם נושא באחריות. תמיד; גם כשאינו יודע מדוע.

המילה "רע" מופיעה לראשונה במקרא בהקשר לעץ הדעת. את הדעת קנה האדם באמצעות החטא. קנה דעת — קנה מכאוב, קנה גם בושה; קנה את כל אלה הבאים בעקבות הדעת. בעל הבחירה משלם את המחיר, והמחיר הוא המוות, העונש, הגירוש מגן-עדן. לא כל האקזיסטנציאליסטים הגיעו למסקנה זו. הם, בדרך-כלל, היו פסימיים. מעניין שאצל פֶּרְנֶץ רוזנצווייג, בספר היסוד שלו — 'כוכב הגאולה' — המילה הראשונה היא "מוות", ואילו האחרונה היא "חיים". המוות הוא כוח יסודי בעולם, אך על האדם לגבוה עליו. זו תמצית הספר.

אזכיר עתה מושג נוסף המקובל בפילוסופיה האקזיסטנציאליסטית, ששורשיו נעוצים עמוק בהשקפה המקראית. מושג ה'גהינום' רווח בכתביו של סארטר: כל אדם הוא. הגהינום של עצמו. דבר זה ממש נאמר בלשון המקראית: יצר לב האדם רע מנעוריו. כלומר, הנחש מצוי בתוכו; עם הנחש בא הרוע, ובעקבות הרוע — העונש, הגהינום.

היתה מחלוקת בין בית הלל לבית שמאי בשאלה: האם נוח לו לאדם שנוצר או שמא מוטב היה לו אלמלי היה נוצר. נמנו — משמע: ערכו הצבעה בעניין — וגמרו: נוח לו לאדם שלא נברא משנברא. כלומר, דעת רוב החכמים חיתה פסימית. מדוע? — משום שיצר הרע מצוי בו מנעוריו; הוא חוטא ועליו לעמוד במבחני החטא, ולשם מה כדאי כל הדבר הזה?

אבל משנוצר — יפשפש במעשיו. הנה, בלשון חז"ל, תמצית של כל הפילוסופיה האקזיסטנציאליסטית: ייתכן כי החשבון הכללי מורה שעדיף היה שהאדם לא היה נוצר; אך מכיוון שהוא קיים — יפשפש במעשיו. אדם נמצא בעולם הזה בהסגר, בתוך מוגבלותו — אך גם במסגרת זו הוא אחראי והוא יכול לעשות גדולות, ליצור. ואולי אין זה מקרה שהמלים "יצר" ו"יוצר" קשורות זו בזו. כל יצירה שורשה ביצר, עם כל הכרוך בכך.

יש לשים לב בסיפור המופלא על קין והבל לעניין השמות. הבל — פירושו ברור: הבל. קין פירושו בעברית: יוצר. קין בונה עיר; הרוצח בונה עיר! זוהי טראגדיה אנושית, ואולי הפרוב-לימה האנושית כולה: איך להיות קין — יוצר — מבלי להיות חוטא?

בספרו הנפלא של קאמי 'המורד' הוא אומר: האדם הוא היצור היחיד המסרב להיות מה שהינו; האדם הוא מורד בטבעו. האדם היהודי — ודאי וודאי. הוא איננו קונפורמיסט. אתה רוצה להגבילו, לצמצמו למגבלות של חיה כלכלית — אך הוא מורד. אף הקב"ה אוהב מורדים, ודוגמאות רבות לכך. "נצחוני בני" אומר הקב"ה, וזו הסיבה שהאדם נברא בצלם אלוהים: כדי שיהיה מסוגל לומר "לא", בשלב מסוים ובגבולות מסוימים.

במחזהו הידוע של סארטר 'בדלתיים סגורות' מוצגת מציאות של גבר אחד הנמצא עם שתי נשים — כלואים ללא

מוצא. זוהי המחשה של רעיון הגהינום הרווח בפילוסופיה האקזיסטנציאליסטית. פה אתה נמצא — ואין לך מוצא מכאן. היהדות, לעומת-זאת, שוללת גישה זו של חוסר מוצא. לפי היהדות יש מוצא. מכיוון שיש בראשית, יש גם אחרית. ואין זה מקרה שכל הפילוסופיה המקראית סובבת ונעה בין "בראשית ברא" ל"הבל הבלים". "בראשית ברא" הוא נתינת טעם לקיום; "הבל הבלים" זהו חוסר המוצא והתכלית, אליו מגיע האדם בשלב מסוים. משהגיע לכך, עליו לשוב אל ההתחלה, אל "בראשית ברא", אל טעם החיים.